

De Zorgeconomie

Economisch beleid voor een duurzame toekomst

Cursus: Inleiding Solidaire Economie
Betreft: Dagdeel 4 “Hoe zou een ander economisch beleid eruit kunnen zien?”
Datum: 11 oktober 2005
Inhoud: Strategie om te komen tot een solidaire economie.
Docent: Thera van Osch.

Inhoudsopgave:

Inleiding	3
1. Hoe duurzaam is de huidige economie?	5
1.1. De theorie van de markteconomie in notendop	5
1.2. Economische groei: Voorwaarde of belemmering voor duurzame ontwikkeling?	7
1.3. Sociale duurzaamheid	8
1.4. Ecologische duurzaamheid	9
1.5. Conclusie	10
2. De zorg economie	10
2.1. Een toekomstvisie	10
2.2. Lange termijn doel	11
3. Doelstellingen op lokaal niveau	12
3.1. Doelstelling Duurzaam Wonen	12
3.2. Doelstelling Duurzaam Vervoer	13
3.3. Doelstelling Duurzame Gemeenschapontwikkeling	15
4. Doelstellingen op nationaal niveau	17
4.1. Doelstelling Aanpassing Economisch Model	18
4.2. Doelstelling Duurzame Milieugebruiksruimte	22
4.3. Doelstelling Sociale Duurzaamheid	24
4.4. Doelstelling Gelijke Rechten en Kansen	27
5. Mondiaal beleid	28
5.1. System of National Accounts: Voorwaarde of belemmering voor wereldwijde duurzame ontwikkeling	28
5.2. Doelstellingen voor mondiaal beleid	33

Inleiding

Dit paper maak deel uit van het studiemateriaal voor de cursus 'Inleiding Solidaire Economie' (2005-2006), die verzorgd wordt door het netwerk 'Vóór de Verandering'¹. In dagdeel 4 van deze cursus staat de vraag centraal "Hoe zou een andere economie eruit kunnen zien?". Als antwoord op deze vraag worden strategieën uitgewerkt voor een solidaire economie. Er zijn veel strategieën denkbaar om te komen tot een alternatieve, postkapitalistische solidaire economie. Dit discussiepaper gaat echter alleen over hoe een *ander economisch beleid* eruit zou kunnen zien. Als insteek nemen we daarbij het concept van de *Zorgeconomie* (Economy of Care).

Zorg heeft alles te maken met solidariteit, met aandacht voor de ander, met verantwoordelijkheid voor elkaar en vertrouwen in elkaar. Solidariteit veronderstelt inlevingsvermogen en op een verantwoordelijke manier omgaan met je vrijheid. De meeste mensen zijn in hun dagelijks leven al solidair. Zonder de zorg van mensen voor elkaar zou de samenleving onleefbaar zijn. Denk bijvoorbeeld aan de zorg van ouders voor hun kinderen, aan vrijwilligers die kinderen en jongeren trainen op sportclubs, aan buddies die mensen met HIV/AIDS ondersteunen, aan mantelzorgers die zorgen voor zieken of gehandicapten in de familie of buurt en al die mensen die zich belangeloos inzetten voor anderen in hun strijd voor een rechtvaardige wereld of een beter milieu.

Zorg en solidariteit worden vaak gezien als privé-aangelegenheid. Je 'mag' voor elkaar zorgen en solidair zijn in je vrije tijd en van je eigen geld. Meestal kom je er niet ver mee als je het toepast in de publieke sfeer of in de markteconomie. Je wordt al snel ondergesneeuwd of misbruikt, omdat hier andere waardes gelden dan solidariteit, zoals concurrentie, vrijheid van keuze, carrière, behoeftebevrediging en maatschappelijke status. Volgens neoliberale economen bestaat de samenleving uit een geatomiseerde massa van consumenten, waarbij elke consument voor zich streeft naar maximale behoeftebevrediging in ruil voor minimale middelen. Dit paradigma van de mens als eendimensionale rationele consument, de 'homo economicus', ligt ten grondslag aan de theorie van de neoliberale markteconomie.

Het neoliberaal economisch model en het daarop gebaseerde overheidsbeleid modelleert en consolideert de maatschappij vanuit het eenzijdige mensbeeld van de 'homo economicus'. In dit selectief gezichtspunt staat het marktdenken centraal.² Mensen zijn hoofdzakelijk belangrijk in de functie van consument, die de economische groei erin moet houden. Daarnaast worden menselijke verhoudingen gereduceerd tot ruilverhoudingen. Mensen worden (en voelen zich) pas belangrijk

¹ 'Vóór de Verandering' is ontstaan in 1999 als netwerk van kritische onderzoekers, vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en solidariteitsgroepen, met het doel alternatieven te ontwikkelen voor het neoliberalisme. 'Vóór de Verandering' verzorgt jaarlijkse conferenties (Dag van de Alternatieven), workshops, cursussen, publicaties en een website (www.globalalternatives.nl)

² Osch, van, T.: *Mainstreaming van de Zorgeconomie*, discussiebundel over de economische waarde van zorg. Utrecht (VA media productions).

wanneer ze marktwaarde hebben op de arbeidsmarkt of over veel ruilwaarde beschikken om dingen te kopen die hun maatschappelijke status kunnen verhogen.

De *zorgende mens* (caring human being) wordt in de marge gedrukt. Zorg telt pas mee wanneer het een prijs heeft op de markt. Zorg je thuis voor je kind, dan telt het niet mee, maar zorg in een geprivatiseerd kinderdagverblijf, dan telt het wel mee en draagt het bij aan de economische groei. Het merendeel van de zorgarbeid blijft onzichtbaar en wordt niet meegeteld in de reguliere sociaal-economische statistieken. Hiermee wordt ook geen rekening gehouden bij het formuleren van macro-economisch beleid.

De Zorgeconomie vertrekt vanuit het paradigma van de zorgende mens. Deze economische benadering haalt zorg niet alleen uit de marge, maar stelt *zorg centraal* in de economie en de politiek. Vanuit het model van de Zorgeconomie wordt de maatschappij gemodelleerd vanuit een solidair gezichtspunt. Dit betekent een radicale verandering in het economisch denken, zodanig dat economische groei niet langer ten koste gaat van mens en milieu, maar juist bijdraagt aan sociale rijkdom en natuurlijke rijkdom.

In dit paper kijken we eerst naar de huidige economische, sociale en ecologische duurzaamheid. Vervolgens geven we een toekomstvisie over hoe de samenleving eruit kan zien met beleid gebaseerd op de principes van de zorgeconomie. Daarna werken we doelstellingen uit voor economisch beleid op lokaal en nationaal niveau, om tot slot de mogelijkheden van economisch beleid op mondiaal niveau te belichten. Ik spreek hier van 'we', omdat veel ideeën die hierin verwerkt zijn, deel uitmaken van collectieve kennis die mensen wereldwijd met elkaar delen en ontwikkelen in de zoektocht naar alternatieven voor de neoliberale markteconomie.

Met dit discussiepaper willen we alleen aangeven dat er verschillende mogelijkheden zijn voor een overgangsbeleid naar een solidaire economie. Hier noemen we slechts een beperkt aantal mogelijkheden, die elk op zich nog nadere uitwerking behoeven. Er zijn uiteraard veel meer strategieën denkbaar. Hopelijk levert dit paper tijdens de cursus voldoende discussiestof op over *strategieën om te komen tot een solidaire economie*.

1. Hoe duurzaam is de huidige economie?

Waarom staan economische doelstellingen vaak op gespannen voet met sociale doelstellingen en met bescherming van het milieu? Waarom heeft de economie geen oplossing voor de sociale crisis, de ongelijkheid in de wereld en de uitputting van grondstoffen? Zit het in de aard van de economische theorie of in het economisch beleid van de overheid? Wat is er mis aan de economische theorie van het neoliberalisme?

We kijken in deze paragraaf eerst naar de oorsprong en paradigma's van het neoliberaal economisch denken. Vervolgens gaan we in op de vraag of economische groei een voorwaarde of een belemmering is voor duurzame ontwikkeling. Daarna geven we aan hoe de markteconomie zich verhoudt tot de sociale dimensie en tot het ecologisch systeem.

De conclusie van deze paragraaf is dat het neoliberaal economisch denken niet meer van deze tijd is, en dat nieuwe economische benaderingen dringend noodzakelijk zijn om een proces van duurzame sociaal-economische ontwikkeling op gang te brengen.

1.1. De theorie van de markteconomie in notendop

De theorieën en modellen waarmee het merendeel van de huidige economen zich bedient, zijn gebaseerd op concepten en paradigma's die neoklassieke economen in West Europa ontwikkelden in de 19^e eeuw in een tijdgeest van opkomende industrialisering en nationalisme. Versterking van de concurrentiepositie van de natie en vergroting van de nationale productie werden belangrijke doelen van economisch handelen. Dat is sedertdien gebleven.

De mens werd in deze context vooral gedefinieerd als productiefactor, als arbeidskracht die kon worden ingezet ter vergroting van de productie van de natie. De voortbrenging van menselijk leven als zodanig, waaronder voortplanting en dagelijkse reproductie werd min of meer als natuurlijk proces beschouwd. Mensen waren voor economen pas interessant op het moment dat ze op de markt tevoorschijn kwamen om hun arbeidskracht te verkopen, of om goederen of diensten te kopen. Zodoende werd de mens gedefinieerd als *arbeidsfactor* of als *consument*.

Het handelen van mensen werd verklaard vanuit de *subjectieve waardeleer*³, die ervan uitgaat dat elke persoon handelt vanuit eigen belang en op rationele wijze

³ De subjectieve waardeleer werd voor het eerst ontwikkeld door Heinrich Gossen (zie: Gossen, H., 1854: *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*). Naar hem zijn de economische wetten genoemd waarop de subjectieve waardeleer zich baseert: De Eerste Wet van Gossen is de wet van het dalend grensnut (het grensnut daalt binnen een bepaalde behoefteperiode naarmate de hoeveelheid die verbruikt wordt toeneemt). De Tweede Wet van Gossen is de wet van de nivellering van het grensnut (de mens probeert een onderling gelijk grensnut te bereiken in zijn streven naar bevrediging van verschillende behoeftesoorten). Eind 19^e eeuw wordt de subjectieve waardeleer ook ontwikkeld door neoklassieke economen zoals W.S. Jevons (1835-1882), C. Menger (1841-1921) en L. Walras (1843-1910).

beslissingen neem met het doel een zo groot mogelijk nut te bereiken. Het totaal van de nutsfuncties van alle personen, die via hun koopgedrag een optimale behoeftebevrediging nastreven, bepaalt de vraag op de markt van goederen en diensten. Wat deze rationele consument nog verder doet in het leven was niet boeiend voor economen, omdat het geen marktwaarde opleverde, en dus besloten de economen van weleer de mensen te clusteren in zogenoemde consumptie-eenheden. In de statistieken worden deze tegenwoordig *gezinshuishoudingen* genoemd.

De interesse van de eerste neoklassieke economen ging echter vooral uit naar de nieuwe mogelijkheden, die dankzij het industrialiseringsproces waren ontstaan ter vergroting van de productie. Hun focus lag daarom vooral bij de *productie-eenheden* (bedrijven), die als tegenpool van de consumptie-eenheden (gezinshuishoudingen) in het standaardmodel van het economisch denken werden opgenomen. Verschillende takken van de economie zijn hierover ontwikkeld, zoals bedrijfseconomie en bedrijfsorganisatie. Ook hier werd de formule van rationeel economisch handelen toegepast, zij het dat deze niet nutsmaximalisatie, maar winstmaximalisatie postuleerde. Winsten werden uitgedrukt in geld en konden pas gerealiseerd worden als de producten of diensten verkocht werden op de markt.

Productie van goederen en diensten die niet op de markt verschenen – zoals productie voor eigen gebruik, onbetaalde dienstverlening aan medemensen, opvoeden en grootbrengen van kinderen – viel zodoende buiten het blikveld van de economische theorie en werd verwezen naar andere disciplines zoals de sociologie of psychologie.

Ook de natuurlijke omgeving telde niet mee, zolang deze niet was gedefinieerd als potentiële bron voor exploitatie of omgezet in producten voor de markt. Zo krijgt een boom pas economische waarde nadat hij is omgezet in planken die te verkopen zijn op de markt.

Door optelling van de in geld uitgedrukte toegevoegde waarde van de totale marktproductie van een land waren economen in staat het *Nationale Product* te berekenen. De hoogte van de nationale productie is van belang, omdat hieruit de inkomsten van de gezamenlijke bevolking betaald moeten worden, zoals lonen, salarissen, rente-inkomsten en dividenden. Op basis van deze gezamenlijke inkomsten berekenen economen het *Nationaal Inkomen*.

De verhoging van de nationale productie – *de economische groei* – werd sedertdien het ultieme doel van economisch beleid, omdat op deze wijze het gezamenlijk inkomen van de inwoners van een land kan stijgen en een staat van welvaart kan worden bereikt.

Een algehele veronderstelling van neoklassieke economen is dat het systeem van vraag en aanbod op de markt de economie automatisch in evenwicht brengt. De mate van schaarste komt tot uitdrukking in de prijs. Hoe meer schaarste hoe hoger de prijs. Bij overvloed daalt de prijs en bij overvloed kan de prijs zelfs tot nul

dalen. De *vrije markt* werkt als een *onzichtbare hand*⁴ die *evenwicht* tot stand brengt tussen vraag en aanbod van goederen en diensten (consumptiemarkt), van arbeidskrachten (arbeidsmarkt) en van kapitaal (financiële markten).

Dit is in een notendop de grondslag van het economisch denken die tot op de dag van vandaag overheerst in economenland.

Wat is er mis met dit economisch denken? Hoe komt het dat de economische werkelijkheid niet overeenstemt met de economische theorie? Waarom wordt het economisch evenwicht steeds weer verstoord, ondanks de werking van de vrije markt? En waarom is er na zoveel economische groei in de afgelopen halve eeuw toch nog zoveel structurele armoede in de wereld?

1.2. Economische groei: Voorwaarde of belemmering voor duurzame ontwikkeling?

Neoliberale economen die pleiten voor wereldwijde vrijhandel, gaan uit van de veronderstelling dat duurzame ontwikkeling alleen kan worden gegarandeerd door economische groei. Zonder economische groei is er geen geld voor sociale voorzieningen, noch voor investeringen in milieuvriendelijke productie, noch voor onderwijs of gezondheidszorg. Ze verheffen *economische groei tot voorwaarde en doel van economisch beleid*. Eventuele schade die uit dit beleid voortvloeit voor mens en milieu blijft buiten het zicht van de economen, zolang hieraan geen economische waarde is toegekend. Alleen de in geld uit te drukken waarden tellen mee. Economische groeicijfers worden daarom zelden gecorrigeerd voor de sociale en ecologische repercussies.

Economen weten zich geen raad met maatschappelijke of ecologische verschijnselen die niet passen binnen de theoretische constructie van hun economisch model. Het is niet zo dat economen de negatieve gevolgen van economische groei niet onder ogen willen zien, maar ze kunnen deze niet plaatsen binnen hun model, omdat ze gevangen zitten in de paradigma's, de impliciete vooronderstellingen van de economische leer. Daarom vervallen ze uiteindelijk in satelliet-rekeningen⁵, die geen integraal onderdeel uitmaken van het economisch model dat de basis is voor sociaal-economisch beleid van de overheid⁶.

Dit roept vragen op zoals: Sluiten de vooronderstellingen van het hedendaagse neoliberale economisch denken aan bij de realiteit? Belemmert of bevordert deze economische benadering een proces van sociale en ecologische duurzaamheid? Deze

⁴ 'The Invisible Hand' is een uitdrukking van de Schotse econoom Adam Smith (1723-1790), die met zijn boek "The Wealth of Nations" de grondlegger was van vrijhandel en de theorie van de markteconomie.

⁵ Bijvoorbeeld satellietrekeningen over de onbetaalde economie, over armoede, of over het milieu.

⁶ Binnen de *United Nations Statistics Division* zijn weliswaar discussies gevoerd over de economische waarde van zowel de natuur als van de onbetaalde arbeid, maar dit heeft niet geleid tot opname van deze categorieën in het System of National Accounts (SNA). Het SNA wordt wereldwijd gebruikt door economen en regeringen voor het meten van de economische ontwikkeling, de economische groei, de consumptieve bestedingen, de besparingen en investeringen, en de netto (schulden)positie van een land.

vragen zijn niet alleen relevant, maar uiterst urgent. In de volgende paragrafen zullen we dit illustreren door aan te geven hoe de economische ontwikkeling zich verhoudt tot de sociale en ecologische duurzaamheid.

1.3. Sociale duurzaamheid

Mondiaal staat de sociale duurzaamheid op scherp. Enkele verschijnselen die uitdrukking geven aan een ernstige en voortdurende sociale crisissituatie zijn:

- de aanhoudende kloof tussen arm en rijk, die o.a. leidt tot conflicten en spanningen;
- vluchtelingen- en migratiestromen, die voortkomen uit ongelijke ontwikkeling en conflicthaarden in de wereld, en die leiden tot sociale desintegratie in zowel de herkomst- als bestemmingslanden;
- polarisatie tussen bevolkingsgroepen, die zich manifesteert in etnische en religieuze conflicten, terrorisme, extremistisch en racistisch geweld, waardoor de sociale cohesie ernstig ondermijnd raakt;
- het simultane proces van ontgroening en vergrijzing van de bevolking in een aantal landen, dat leidt tot potentiële spanningen tussen de generaties ingeval van ontoereikende zorgcapaciteit van de samenleving;
- verslechtering van de geestelijke gezondheid als gevolg van afnemende sociale cohesie en saamhorigheid, waardoor het zelfmoordpercentage (met name in Europa) schrikbarend toeneemt⁷.

Tegenover de internationalisering van de markten van kapitaal, arbeid, goederen en diensten, staat een proces van toenemende individualisering en het uiteenvallen van traditionele solidariteitsnetwerken voor wederzijdse hulp en ondersteuning op lokaal niveau, zoals familieverbanden en hulpstructuren binnen gemeenschappen en buurten. De sociale weefsels in de samenleving worden overwoekerd door sociale spanningen, concurrentiegedrag en de stressvolle jacht op geld om stand te houden in de markteconomie.

De markteconomie heeft veel sociale verbanden en traditionele verhoudingen omgeploegd. Dit proces heeft zijn voor- en nadelen. Enerzijds heeft het geleid tot bevrijding van knellende familiebanden of van traditionele stands- en statusverschillen, maar anderzijds zijn hierdoor structuren en netwerken van verbondenheid, geborgenheid, wederzijdse hulp en ondersteuning verloren gegaan. In de plaats van de ontworpen structuren op lokaal niveau, is de markteconomie gekomen. De markteconomie genereert echter geen alternatieve vormen van solidariteit of dienstverlening. De markteconomie muteert alle menselijke verhoudingen in eendimensionale ruilverhoudingen. Dit leidt niet alleen tot vervreemding van mensen ten opzichte van de maatschappij waarin ze leven, maar ook tot sociale, culturele en spirituele verschraving van het individuele en sociale leven.

⁷ In Europa vinden jaarlijks 58.000 zelfmoorden plaats. Dat is meer dan het totale aantal verkeersslachtoffers (ruim 50.000) en slachtoffers van moord en doodslag (bijna 5.500 per jaar) bij elkaar. „Psychische problemen zijn de sluipmoordenaar van Europa”, zei Europees Commissaris Markos Kyprianou (Gezondheid) in januari 2005 op een conferentie in Helsinki over 'geestelijke gezondheid in Europa'. (NRC, 29 jan. 2005)

De gevolgen van de afbraak van de sociale duurzaamheid komen uiteindelijk terecht op het bord van de overheid, die met wet- en regelgeving de uitwassen van het vrije marktmodel moet zien te bedwingen. Het is niet voor niets dat er in Nederland een woud aan regelgeving is ontstaan. Toch is de sociale duurzaamheid hiermee niet te redden, omdat op den duur de kosten voor regelgeving de pan uitrijzen⁸.

Voor een daadwerkelijk sociale duurzaamheid is een nieuwe economische benadering noodzakelijk, die ruimte geeft aan solidariteit en aan nieuwe emancipatorische structuren en netwerken van verbondenheid.

1.4. Ecologische duurzaamheid

De ecologische duurzaamheid is voorwaarde voor alle vormen van leven op aarde. Het is de basis van ons leven en dus ook van ons economisch systeem.

Onomkeerbare vernietiging of uitputting van natuurlijke ecosystemen betekent economische zelfmoord. Daar zijn we momenteel volop mee bezig aldus het *Millennium Ecosystem Assessment (MA)*⁹, een rapport waaraan 1.300 wetenschappers uit 95 landen vier jaar lang gewerkt hebben. Het rapport maakt zowel de samenhang duidelijk tussen ecosystemen en volksgezondheid, als tussen ecosystemen en armoede in de wereld. De wetenschappers voorspellen totale instorting van de economie, wanneer we op dezelfde voet doorgaan met het uitputten en degraderen van het natuurlijk kapitaal als de afgelopen 50 jaar.

Nooit eerder in de geschiedenis hebben we zo snel en zo uitgebreid de bronnen van leven vervuild en uitgeput als in de afgelopen halve eeuw. Het onderzoek toonde aan dat 60% van de onderzochte regionale ecosystemen in de gevarenzone zit wegens degradatie of uitputting van de elementen die van belang zijn voor het leven, zoals schoon water, zuivere lucht en een relatief stabiel klimaat. De onomkeerbare gevolgen hiervan zijn ondermeer het ontstaan van nieuwe soorten van besmettelijke ziektes, plotselinge veranderingen in de kwaliteit van het water, waardoor 'dode kuststreken' ontstaan en de visstand verdwijnt, en veranderingen in regionale klimaatsystemen. Hoe abrupt en onomkeerbare veranderingen in het ecosysteem kan leiden tot economische rampscenari's, blijkt bijvoorbeeld in New Foundland (Canada), waar tien jaar geleden de kabeljauwvangst plotseling instortte als gevolg van overbevissing. Alle vis verdween. Tienduizenden mensen werden hierdoor werkloos. Het kostte de Canadese regering 2 miljard dollar aan uitkeringen en omscholingsprogramma's.

Het rapport is niet alleen een waarschuwing. Het maakt ons ook medeverantwoordelijk voor de ecologische rampen die gaande zijn. We kunnen nog een halt toeroepen aan dit vernietigingsproces. Dit betekent dat er radicale

⁸ De uitvoering van regels van de overheid kost de Nederlandse burger jaarlijks zo'n 1,2 miljard euro. In totaal zijn burgers bovendien 112 miljoen uur per jaar kwijt aan het invullen van formulieren en het voldoen aan andere procedures. (NRC, 23-05-2005)

⁹ Het Millennium Ecosystem Assessment werd op 30 maart 2005 gelanceerd door de Verenigde Naties.

veranderingen nodig zijn; om te beginnen met het economisch model en het daarop gebaseerde beleid.

1.5. Conclusie

Het is tijd voor nieuwe economische benaderingen. Het neoliberale economische model is onvolledig en ontoereikend voor de huidige problemen in de wereld. Beleid gebaseerd op dit economisch model, is vanuit menselijk oogpunt niet duurzaam, wat ondermeer tot uitdrukking komt in sociale ongelijkheid, maatschappelijke spanningen, politieke conflicten, toenemend geweld in de samenleving, toenemende psychische problemen, etc. Ook vanuit ecologisch standpunt is het niet duurzaam, zoals blijkt uit de alarmerende toestand van het milieu wereldwijd.

Voor het op gang brengen van een proces van duurzame sociale ontwikkeling, zullen niet alleen een aantal vooronderstellingen van het neoliberale model moeten worden gewijzigd, maar ook het daarop gebaseerde economisch beleid. Alternatieve benaderingen zijn nodig om de destructieve effecten van de huidige ontwikkeling te keren. Dit paper presenteert de zorg economie als een van de alternatieve benaderingen, waarbij aangetekend dient te worden dat dit model nog nadere uitwerking behoeft. Een compleet uitgewerkt alternatief economisch model dat het huidige neoliberale model zou kunnen vervangen, bestaat nog niet.

2. De Zorg economie

Zorg omvat alles wat mensen ondernemen om de wereld in stand te houden, te onderhouden en leefbaar te maken. Elke zichzelf handhavende cultuur beschikt over een complex netwerk van zorg voor het eigen bestaan, zorg voor elkaar en zorg voor de (natuurlijke) omgeving om zodoende het leven en de kwaliteit van het bestaan van huidige en toekomstige generaties te waarborgen.¹⁰

De zorg economie vertrekt vanuit de intrinsieke waarde van zorg, die verwijst naar de zingeving van het menselijk bestaan. De intrinsieke waarde van zorg hangt samen met levenshouding, sociale verantwoordelijkheid, betrokkenheid en aandachtigheid. De affectie van een ouder voor haar/zijn kind is bijvoorbeeld een onvervangbaar aspect van de zorg, dat niet op de markt te koop is.

De *onvervangbare zorg reserves* zijn evenals de *onvervangbare natuurlijke reserves* een belangrijke basis voor de economie.

¹⁰ Deze maatschappelijke invulling van het begrip 'zorg' is ontleend aan Joan Tronto (1993): *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York/London, Routledge, 1993.

2.1. Een toekomstvisie

Hoe ziet de toekomstige samenleving eruit wanneer het economisch beleid gebaseerd wordt op dit concept van de zorg economie?

In de toekomstige zorg economie leven mensen in evenwicht met de natuurlijke omgeving. Zij zijn voor hun bestaan minder afhankelijk geworden van het geld. Ruimtelijke ordening en woningbouw houden rekening met pluriforme levensstijlen en zijn gericht op vergroting van de zelfvoorziening van mensen. Overbodige productie en dienstverlening zijn verdwenen, waardoor mensen meer tijd hebben voor elkaar, voor hun natuurlijke omgeving en voor hun individuele ontplooiing. Het recht op zorg ontvangen en zorg verlenen is voor iedereen gegarandeerd. Er is een gelijkwaardige waardering voor betaalde en onbetaalde arbeid. De samenleving is zodanig ingericht dat arbeid en zorg met elkaar in evenwicht zijn. De processen van productie en consumptie zijn afgestemd op zowel de natuurlijke kringlopen als op het sociaalbiologisch ritme van de mensen in de verschillende fases van het leven. Mobiliteit gaat niet meer ten koste van het milieu en is voor iedereen toegankelijk. Armoede is uitgebannen. Nieuwe structuren, netwerken en mechanismen garanderen wereldwijd gelijke rechten en kansen op welvaart en welzijn voor huidige en toekomstige generaties. Culturele diversiteit is de bron van de kwaliteit van het leven. Overheidsbeleid bevordert de integrale ontplooiing van mensen. Wereldwijd is er een duurzaam evenwicht tot stand gekomen tussen de markteconomie, de onbetaalde (zorg)economie en het ecologisch systeem.

2.2. Lange termijn doel

Op lange termijn is het doel van de zorg economie:

Het tot stand brengen van een duurzaam evenwicht tussen de markteconomie, de onbetaalde (zorg)economie en het ecologisch systeem, op zodanige wijze dat gelijke rechten en kansen op welvaart en welzijn zijn gegarandeerd voor huidige en toekomstige generaties wereldwijd.

Om dit lange termijn doel te bereiken is het van belang dat het sociaal-economisch systeem in evenwicht is met de ecosystemen en dat de cycli en tijdritmen van productie en reproductie op elkaar zijn afgestemd.

De zorg economie bevordert technologische ontwikkeling, waarbij het industrieel ritme gelijke tred houdt met het menselijk levensritme en het biologisch ritme van het ecosysteem. Dit is noodzakelijk omdat de technische ontwikkeling van de afgelopen eeuw de natuurlijke reserves en de menselijke reserves uitholt. De productiviteit (steeds meer productie in steeds kortere tijd), intensiteit en het tempo van de productie zijn enorm toegenomen. Machines kunnen in principe dag en nacht blijven draaien en produceren. Dit industrieel ritme slurpt dagelijks grote hoeveelheden grondstoffen en energie op.

De natuur produceert en reproduceert zichzelf echter volgens een biologisch ritme dat met technische investeringen niet verandert kan worden.

Voor de mens gelden sociaalbiologische ritmes van dagelijkse, generationele, emotionele en culturele reproductie. Mensen lopen vast of raken gestresst in productieprocessen die niet voldoen aan de menselijke maat, en waarin geen rekening wordt gehouden met het sociaal biologische ritme, noch met het fysieke en psychische incasseringsvermogen van mensen.

Om te zien hoe vanuit de zorg economie invulling kan worden gegeven aan bovenstaande lange termijn doelstelling, volgen in het onderstaande concrete beleidsdoelstellingen, die vertaald worden in toekomstbeelden op lokaal, nationaal en mondiaal niveau.

3. Doelstellingen op lokaal niveau:

Om beleid op basis van de zorg economie zo concreet mogelijk te maken, vertalen we het lange termijn doel in specifieke doelstellingen op lokaal niveau. Op basis van die specifieke doelstellingen ontwikkelen we een toekomstvisie op drie deelgebieden: huisvesting, vervoer en gemeenschapsontwikkeling.

3.1. Doelstelling DUURZAAM WONEN:

Het huisvestingsbeleid is gericht op duurzaam wonen. Woningen dragen bij aan de vermindering van milieugebruiksruimte per persoon (ecologische duurzaamheid). Huizen zijn afgestemd op pluriforme levensstijlen en voorzien in mogelijkheden voor de combinatie van arbeid en zorg (sociale duurzaamheid)

Uitvoering van deze doelstelling zou bijvoorbeeld tot de volgende toekomstbeelden kunnen leiden:

- *Elk huis voorziet in eigen energie door middel van zonne-energie, windenergie of andere bronnen van natuurlijke energievoorziening. Er wordt gekookt op biogas. Voor verlichting van woningen worden lichtinvalen gemaakt, zodat maximaal gebruik kan worden gemaakt van daglicht.*
Een naderende energiecrisis is hierdoor bezworen, grote energiebedrijven zijn overbodig geworden en mensen hoeven minder te werken voor geld om de dure energierekeningen te betalen.
- *De huizen zijn voorzien van regenwatercollectoren, die het regenwater opvangen, bewaren en filteren voor huishoudelijk gebruik.*
Mensen zijn voor een groot deel onafhankelijk geworden van de drinkwaterbedrijven, die als gevolg van chemische vervuiling van het water in rivieren en de bodem (met ondermeer resten van medicijnen, zware metalen en hormonen)¹¹, steeds minder in staat bleken geschikt drinkwater te leveren tegen een acceptabele prijs.
- *Elke woning is aangesloten op een kringloopsysteem, waarvan de riolering onderdeel uitmaakt.*

¹¹ Onderzoek naar de kwaliteit van Nederlands en Brits drinkwater wijst uit dat hierin steeds vaker resten van medicijnen voorkomen. (zie: 'Vervuiling water met medicijn aanpakken' in NRC van 5 augustus 2005).

Elk huis heeft een afvoerpijp met ingebouwde afvalscheider (voor papier, glas, organisch afval, etc) die het afval afvoert naar kringloopbedrijven. Door een ingenieus kringloopsysteem wordt alle afval op deze wijze hergebruikt als grondstof of als nieuwe energiebron. Vuilnisbakken en vuilophaaldiensten zijn verleden tijd en mensen hoeven ook niet meer met hun oud papier en flessen rond te sjouwen.

- *De daken worden gebruikt als (moes)tuinen.*
Wijken, dorpen en steden worden groen. Op de daken van de huizen zijn tuinen aangelegd. Mensen verbouwen groenten en kruiden op hun dak, op hun balkon of in hun tuin.
- *Huizen zijn multifunctioneel en levensbestendig. Het woon-werkverkeer is aanzienlijk afgenomen, omdat het meeste werk in of rondom de eigen woning kan worden uitgevoerd.*
De woning is niet alleen een plaats voor rust en ontspanning. In en rondom de woning zijn voorzieningen en ruimte voor een breed scala van economische activiteiten, zoals telewerken, mini-supermarkten, praktijk aan huis, atelier, kleinschalige kinderopvang, zorgvoorzieningen voor ouderen en gehandicapten, urbane landbouw (moestuintjes en kruidenbalkons) en veeteelt (kleinvee, zoals kippen).
Woningen bestaan uit flexibele modules waardoor ze levensbestendig zijn en gemakkelijk kunnen worden aangepast aan veranderende wensen of behoeften van bewoners in de verschillende fases van hun leven.

3.2. Doelstelling DUURZAAM VERVOER:

Het vervoersbeleid is gericht op gebruik van duurzame energie voor vervoer, op veiligheid, betaalbaarheid, optimale mobiliteit, afwezigheid van stank, lawaai en luchtvervuiling.

Uitvoering van deze doelstelling betekent een radicale omslag van de vervoerssector. *Gratis openbaar vervoer* voor iedereen is een van de meest praktische en direct uitvoerbare methode om het autoverkeer drastisch terug te brengen. Volledige uitbanning van de auto is naar verwachting echter een illusie, omdat de auto als middel voor vrije mobiliteit een belangrijke verworvenheid is voor veel mensen. De 20^e eeuw was de eeuw van de ontwikkeling van de auto en het vliegtuig. Door de explosieve groei van deze vervoermiddelen sinds de tweede wereldoorlog, is de aardbol de afgelopen 50 jaar volgeslipt met asfaltwegen en luchthavens. De prijs van zowel individueel als openbaar vervoer blijft maar stijgen t.g.v. hoge brandstofprijzen, hoge kosten voor uitbreiding en onderhoud van vervoersinfrastructuur, onderhoud van vervoersmiddelen, verzekeringen, belasting etc.. Onze mobiliteit wordt steeds duurder, zodat we steeds meer geld moeten verdienen om van de beschikbare vervoersmogelijkheden gebruik te kunnen blijven maken. Daarnaast moeten we lawaai, stank, luchtvervuiling en gevaar op de koop toenemen.

Een duurzaam vervoersbeleid is alleen mogelijk wanneer er een keerpunt komt dat leidt tot *totale technologische vernieuwing* in de vervoerssector. Er is niet alleen politieke wil voor nodig, maar ook veel onderzoek en ontwikkeling, willen we

bereiken dat het tijdperk van lawaaierig verkeer, van stinkende en luchtvervuilende auto's, bussen en vliegtuigen, van afgrijselijke verkeers- en vliegtuigongelukken en van kostenverslindende wegebouw en luchthavens, voorgoed voorbij zal zijn.

Autoproducerende bedrijven moeten omschakelen op een nieuw vervoermiddel, willen zij op lange termijn blijven bestaan. Zolang de aarde is vergeven van de traditionele auto's, bussen en grote logge (passagiers)vliegtuigen, kunnen we ons nauwelijks een voorstelling maken van toekomstige alternatieven van vervoer. Dat is niet vreemd. Onze overgrootouders uit de 19^e eeuw konden zich immers ook geen voorstelling maken van een Peugeot, of van een Boeing 747.

Dat hoeft ons echter niet te weerhouden van *wensproductie over toekomstige opties van duurzaam vervoer*. Daartoe wagen we een poging in het onderstaande. Hoewel de ontwikkeling van openbaar vervoer een essentieel onderdeel is van duurzaam vervoersbeleid, beperken we ons in onderstaande toekomstvisie toch hoofdzakelijk tot individueel personenvervoer:

- *Mensen verplaatsen zich in comfortabele cocons, ronde cabines van zacht materiaal die geluidloos zweven. Het zijn een soort minihovercrafts, die zich voortbewegen op zonne-energie. Ze maken geen lawaai en produceren geen stank of luchtvervuiling. Ze kunnen zowel van binnenuit bestuurd worden als op afstand bediend of geprogrammeerd worden. Zo kunnen kinderen via de cocon reizen, terwijl de ouders de cocon kunnen programmeren of op afstand besturen naar de plek van bestemming. Wegen worden overbodig, omdat de cocon zweeft. Het uitgebreide stelsel van wegen dat in de 20^e eeuw is aangelegd wordt in hoofdzaak gebruikt voor fietsers, skaters, joggers en andere sporters. Elke dag lijkt op een autoloze zondag.*
- *Het ingebouwde radar- of besturingssysteem voorkomt botsingen van de zwevende cocons. Mocht dit systeem echter falen dan heeft dit geen dramatische gevolgen; bij botsingen is er geen blikshade noch gevaar voor de inzittenden, omdat de cocon van zacht materiaal is, dat niet deukt maar terugkaatst als een bal. Dodelijke slachtoffers van verkeers- en vliegtuigongelukken behoren tot het verleden¹².*
- *Zwevende cocons zijn er in alle maten en soorten, voor kleine en grote groepen, hoog- en laagliggende, snelle en langzame exemplaren. De cocon brengt een revolutie teweeg in het traditionele vliegverkeer. Kleine flexibele vluchten vervangen de grote lijnvluchten. Vliegen naar verschillende bestemmingen in de wereld kan met de cocon vanuit elke plek, waardoor de facto de grenzen vervagen en controle op migratiestromen niet meer mogelijk is. Grote passagiersvliegtuigen verdwijnen. Luchthavens zijn niet meer nodig.*
- *Zonnecocons zijn kosteloos in energieverbruik en vergen weinig onderhoud, waardoor ze in principe betaalbaar worden voor iedereen. Reizen wordt voor iedereen betaalbaar. De zonnecocon legt geen beslag op de milieugebruiksruimte. De aardolie kan in de grond blijven en oliemaatschappijen zijn niet meer relevant voor de vervoerssector.*

¹² Momenteel is het aantal verkeersslachtoffers in Europa circa 50.000 per jaar.

3.3. Doelstelling DUURZAME GEMEENSCHAPSONTWIKKELING

Doel is het creëren van een gezonde, veilige, rechtvaardige, schone omgeving voor huidige en toekomstige bewoners. In een duurzame gemeenschap staat zorg centraal; zorg voor het eigen bestaan, voor anderen en voor het milieu. Speerpunt van het beleid voor gemeenschapsontwikkeling is de triple P-gedachte (People-Planet-Profit).

Dorpen, wijken, steden en regio's worden duurzaam wanneer ze deel uitmaken van een gezond ecologisch kringloopsysteem en gebaseerd zijn op een participatieve sociaal-economische organisatie. Bevordering van de *ecologische intelligentie*¹³ is een belangrijk onderdeel van duurzame gemeenschapsontwikkeling. Brede participatie van alle leden van de gemeenschap - met gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen - is essentieel voor de sociale duurzaamheid.

Sociaaleconomische rechtvaardigheid en respect voor mensenrechten zijn voorwaarden voor sociale duurzaamheid. Concreet betekent dit ondermeer een rechtvaardige verdeling van de rijkdom en van de betaalde en onbetaalde arbeid, een veilige sociale context met ruimte voor pluriforme levenswijzen, respect voor culturele diversiteit en maximale ontplooiingskansen voor iedereen.

Ecologische en sociale duurzaamheid zijn voorwaarden voor economische duurzaamheid op lange termijn. Bedrijfsactiviteiten dienen te passen binnen het ecologisch kringloopsysteem van de gemeenschap. De personeelssamenstelling van bedrijven dient een afspiegeling te zijn van de bevolkingssamenstelling. De economische dynamiek kan zo de sociale en ecologische duurzaamheid versterken. Daarnaast is het voor de economische duurzaamheid en zelfredzaamheid van een gemeenschap belangrijk een minimaal niveau van zelfvoorziening te realiseren (productie en dienstverlening voor eigen gebruik binnen de gemeenschap).

Gemeenschapsontwikkeling begint bij participatie. Daadwerkelijke participatie is meer dan één keer in de vier jaar stemmen op een politieke partij. Het is directe betrokkenheid van burgers (m/v) bij het vaststellen van beleidsprioriteiten, budgetten en bij het voorbereiden, uitvoeren en evalueren van plannen. Participatie leidt tot versterking van de sociale verbondenheid tussen mensen en draagt bij aan sociale duurzaamheid.

Met onderstaande voorbeelden van toekomstvisies geven we aan hoe duurzame gemeenschapsontwikkeling concreet gestalte kan krijgen:

- *Het basisinstrument voor beleidsontwikkeling op lokaal niveau is diversiteitbewuste participatieve budgettering.*
Participatieve budgettering betekent dat burgers (m/v) over belangrijke issues in de gemeenschap meepraten en meebeslissen. Ze ontwikkelen over deze issues deskundigheid, helpen bij het zoeken van oplossingen, bedenken strategieën voor de uitvoering van plannen en nemen deel aan de implementatie van

¹³ De oorspronkelijk ecologische intelligentie van de mens is in de loop der eeuwen verloren gegaan als gevolg van de grotere afstand tussen mens en natuur.

beleidsvoorstellen en de evaluatie ervan¹⁴. Ter voorkoming dat bepaalde groepen domineren in het participatief proces, is het van belang een diversiteitsperspectief in te bouwen. Dat wil zeggen dat beleidsvoorstellen gescreend dienen te worden om er zeker van te zijn dat deze aansluiten bij de wensen en behoeften van mannen en vrouwen van verschillende sociale groepen (qua leeftijd, inkomen, opleiding, etniciteit, validiteit etc.). Door bewust vanuit de optiek van verschillende groepen in de samenleving naar hetzelfde probleem te kijken, ontstaan vaak verrassende oplossingen die tot maatschappelijke innovatie leiden in het belang van de meerderheid.

- *Het beleid voor ruimtelijke ordening leidt tot wederzijdse versterking van economische, sociale, en ecologische belangen:*

De gemeenschap is een organisch geheel, dat interactie tussen bewoners onderling en tussen bewoners en de natuur bevordert:

Iedereen heeft rechtstreeks toegang tot parken, die op natuurlijke wijze overgaan in woningen. Elke woning en elk gebouw is een schakel in het lokale kringloopsysteem.

Economische activiteiten zijn ingebed in het kringloopsysteem van de gemeenschap en afgestemd op de wensen en behoeften van bewoners. Bedrijven vullen elkaar zoveel mogelijk aan bij het instandhouden van de kringloop. Afval van het ene bedrijf is grondstof voor het andere en de energie opgewekt in een productieproces kan hergebruikt worden door een ander bedrijf.

Productieprocessen zijn schoon en tasten de ecosystemen niet aan.

Locaties van bedrijven zijn afgestemd op de wensen van bewoners. De afstanden woon-werk-verkeer zijn niet te groot en door telewerken wordt de scheiding tussen wonen en werken opgeheven. Werktijden houden rekening met het sociaalbiologisch ritme, waarin een goede balans is tussen werk, hersteltijd en vrije tijd. Bedrijven respecteren de behoeften van mensen om de baan te combineren met zorg voor anderen (kinderen, ouderen of mensen met een ziekte of handicap).

- *De gemeenschap is weerbaar voor economische crisis ten gevolge van externe factoren dankzij een minimaal basisniveau van zelfvoorziening.*

Het beleid van de lokale overheid is gericht op facilitering van zelfvoorziening. Er zijn fruitbomen en -struiken in de straten. Er is kleinschalige urbane landbouw in, rondom en op woningen en gebouwen. Elk gebouw of woning maakt standaard gebruik van technieken voor regenwatercollectie en duurzame energie (biogas, zonne-energie, wind-energie e.d.). Het systeem van riolering en waterzuivering is uitgebreid met een component voor de productie van biogas.

De zelfredzaamheid van de gemeenschap neemt toe en de afhankelijkheid van geld neemt af naarmate de gemeenschap een grotere mate van zelfvoorziening bereikt door productie van goederen en diensten voor eigen gebruik of voor ruil in natura. Door middel van een lokaal LETS-systeem wordt ruil in natura bevorderd.

De gemeenschap wordt zodoende weerbaar voor economische crisis ten gevolge van externe factoren (factoren die buiten de lokale gemeenschap liggen, zoals

¹⁴ Handige tips voor participatieve budgettering op lokaal niveau zijn te vinden in de volgende publicatie: Beveren, J. van, Thera van Osch en Sheila Quin (2004): *Begroten met een menselijke bril; handboek voor genderbudget initiatieven*. Utrecht (VA media productions).

bijvoorbeeld stijging van de prijzen van bepaalde producten op de wereldmarkt t.g.v. conflicten elders ter wereld).

- *De structuren en netwerken van de gemeenschap leiden tot opbouw en versterking van sociaal weefsel.*

Structuren van dorpen, steden en wijken zijn belangrijk voor het ontstaan van sociaal weefsel. Om de sociale verbondenheid van huidige en toekomstige generaties te bevorderen staan kinderen en jongeren in het centrum van de gemeenschap. De locatie voor het kinderdagverblijf, de basisschool, het voortgezet onderwijs, en (eventueel) het hoger en universitair onderwijs zijn gevestigd in het centrale park van de gemeenschap. Dit centrale park is tevens ontmoetingsplek voor iedereen en biedt ontspanningsmogelijkheden voor alle leeftijdsgroepen.

Een netwerk van *coaches voor kinderen* zorgt ervoor dat geen enkel kind of jongere uit de boot kan vallen. Moeilijk opvoedbare kinderen kunnen zo in hun primaire omgeving blijven wonen en hoeven niet uit huis geplaatst te worden of onder voogdij gesteld.

Door middel van het LETS-systeem en tijdwisselkantoren worden diensten en tijd tussen mensen uitgewisseld en de onderlinge verbondenheid gestimuleerd.

- *Het bestuur van lokale gemeenschappen stelt jaarlijks een sociale balans op, waarin het gebruik van tijd, energie en milieugebruiksruimte in kaart wordt gebracht.*

De sociale balans is een belangrijk instrument voor het monitoren en bijsturen van gemeenschapsontwikkeling en is onderdeel van het proces van diversiteitsbewuste participatieve budgettering.

Uiteraard zijn er veel meer deelgebieden denkbaar om duurzame sociale ontwikkeling te concretiseren op lokaal niveau. Hier is slechts een aanzet gegeven die wellicht kan helpen bij het bepalen van een wensrichting voor beleid en actie op lokaal niveau.

4. Doelstellingen op nationaal niveau

Hoe kunnen we het lange termijn doel van de zorg economie vertalen naar beleid op nationaal niveau?

Een ding is zeker. Het huidige economische model, dat de overheid gebruikt voor macro-economisch beleid, zal drastisch moeten worden bijgesteld om een beleid te kunnen voeren dat gericht is op een duurzaam evenwicht tussen de markteconomie, de onbetaalde (zorg)economie en het ecologisch systeem, en dat tevens gelijke rechten en kansen op welvaart en welzijn voor iedereen garandeert.

Vanuit de optiek van de zorg economie wordt niet alleen gekeken naar economische groei in enge zin¹⁵, maar ook naar de groei van de sociale rijkdom en de natuurlijke rijkdom. Daarnaast gebruikt de zorg economie diversiteitspecifieke statistieken voor macro-economisch beleid. Dat is van belang voor effectief beleid, omdat de

¹⁵ Economische groei is de procentuele stijging van het in geld uitgedrukte Bruto Nationaal Product in een bepaalde periode.

bevolking geen homogene massa is, maar bestaat uit een diversiteit van mensen (m/v) met verschillende rollen, capaciteiten en posities, verschillende leeftijden, diverse etnische achtergronden, en uiteenlopende wensen en behoeften. Maatschappelijke diversiteit en biodiversiteit zijn – naast economische ontwikkeling – belangrijke pijlers voor duurzame ontwikkeling.

4.1. Doelstelling AANPASSING ECONOMISCH MODEL

Het economisch model dat de overheid gebruikt voor macro-economisch beleid wordt op zodanige wijze aangepast, dat niet alleen de economische groei, maar ook de groei van de natuurlijke rijkdom en sociale rijkdom zichtbaar worden.

Met het aangepaste economisch model kan de rijkdom van een land vanuit drie dimensies worden belicht: een economische, een sociale en een ecologische. Economische groei wordt niet alleen zalig makend. Negatieve gevolgen van economisch groei voor de sociale duurzaamheid en voor het milieu moeten verrekend worden als kosten. Dit betekent dat economische groei niet per definitie betekent dat het goed gaat met een land. Als deze groei ten koste gaat van de sociale en ecologische rijkdom, dan kan het land er per saldo zelfs op achteruit gaan. De economische groei op korte termijn tast dan de kwaliteit van het leven aan en ondermijnt de economische groei op lange termijn. Dat betekent dat het geen duurzame economische groei is. Anderzijds hoeft negatieve economische groei – economische krimp – niet altijd slecht te zijn voor de duurzaamheid van de samenleving als geheel. Het is namelijk mogelijk dat de economische krimp gecompenseerd wordt door positieve groei van de natuurlijke rijkdom en/of van de sociale rijkdom. In dat geval draagt economische krimp op korte termijn bij aan duurzame groei op lange termijn.

Voor beleidsontwikkeling vanuit de zorg economie zijn aanpassingen nodig in de nationale rekeningen¹⁶. De nationale rekeningen moeten zich niet beperken tot de economische waarden, maar ook de intrinsieke waarde van de natuur en de sociale rijkdom van de maatschappij weergeven. Dit betekent dat nationale rekeningen driedimensionaal moeten worden:

- natuurlijke rijkdom (maatstaf: milieugebruiksruimte per hoofd van de bevolking)
- sociale rijkdom (maatstaf: onbetaalde arbeid per hoofd van de bevolking)
- economische rijkdom (maatstaf: inkomen per hoofd van de bevolking)

Vanuit de zorg economie is het macro-economisch beleid van de regering vooral gericht op het tot stand brengen van een evenwicht tussen deze drie dimensies van de maatschappij. Niet de bevordering van de economische groei, maar *duurzame ontwikkeling* wordt de hoofddoelstelling van economisch beleid. Dit vereist enkele aanpassingen aan het economisch model. Het *inkomen per hoofd* van de bevolking

¹⁶ Dit zal geen gemakkelijke taak zijn, omdat voor nationale rekeningen internationale voorschriften gelden. Het 'System of National Accounts' van de Verenigde Naties is momenteel de basis voor het opstellen van nationale rekeningen door de landen. Daarnaast hanteren ook de OESO en de EU richtlijnen waaraan de lidstaten gebonden zijn.

wordt minder belangrijk. Ook de hoeveelheid geld die consumenten uitgeven wordt minder relevant. In plaats hiervan wordt de *Milieugebruiksruimte (MGR)*¹⁷ per hoofd van de bevolking een centrale factor in het macro-economisch beleid. Daarnaast wordt ook *de onbetaalde arbeid* opgenomen in het economisch model en wordt niet alleen herverdeling van inkomen, maar ook herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid onderdeel van het economisch beleid, teneinde de sociale duurzaamheid te bevorderen. Deze aanpassingen van het economisch model kunnen als volgt uitgewerkt worden:

- *De consumptiefunctie in het economisch model wordt vervangen door een milieugebruiksruimtefunctie:*

De ecologische voetafdruk per individu (m/v) wordt opgenomen in het economisch model. De MGR per hoofd van de bevolking komt in de plaats van de consumptiefunctie, die het in geld uitgedrukte bestedingsgedrag per gezinshuishouding weergeeft. Bestedingen worden niet meer uitgedrukt in geld, maar in milieugebruiksruimte (MGR). Ze worden ook niet meer uitgedrukt per gezinshuishouding, maar per persoon, waarbij een statistisch onderscheid wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen van verschillende maatschappelijke categorieën (inkomenscategorieën, leeftijdsgroepen, etnische groepen, opleidingsniveau e.d.). De genderspecifieke diversiteitsbenadering¹⁸ van bestedingspatronen is noodzakelijk om erachter te komen of er nog significante verschillen zijn tussen diverse groepen in de samenleving, zodat beleid hierop kan worden afgestemd. Door het verzamelen van statistisch materiaal over bestedingsgedrag op individueel (m/v) niveau wordt zichtbaar voor welke groepen stimuleringsmaatregelen gewenst zijn om de ecologische voetafdruk te verkleinen en welke groepen tot voorbeeld dienen om de natuurlijke rijkdom te herstellen en te laten groeien in plaats van uit te hollen.

- *De onbetaalde arbeid wordt meegenomen in de vaststelling van het Bruto Nationaal Product (BNP)*

Een van de grootste misvattingen van de gangbare economie is, dat onbetaalde arbeid geen waarde heeft. Economen tellen alleen de arbeid mee die een prijs (loon/salaris) heeft op de arbeidsmarkt. Omdat onbetaalde arbeid geen prijs heeft, is deze arbeid volgens economen niet schaars. Het is vergelijkbaar met de

¹⁷ De 'milieugebruiksruimte' geeft aan hoeveel grondstoffen we gebruiken, hoeveel landbouwgrond er nodig is om ons voedsel te produceren en hoeveel ruimte we in beslag nemen om ons afval kwijt te raken. Zo is de milieugebruiksruimte van 1 liter benzine 11,6m², van 1 kg biologisch rundvlees 261 m² en van 1 kg verse sperziebonen 9,7m². Op basis van onderzoek zijn alle vormen van milieubelasting omgerekend in oppervlaktematen. Hierdoor kan een totaalbeeld gevormd worden en kan de 'ecologische voetafdruk' berekend worden van mensen, steden en landen. Berekeningen van de ecologische voetafdruk kunnen nogal eens uiteen lopen. Volgens cijfers van de Stichting Kleine Aarde (Zie Tabel 1 verderop in deze tekst) gebruiken de mensen in India gemiddeld 0,8 ha, in de VS gemiddeld 9,5 ha., terwijl we in Nederland gemiddeld 4,7 ha. MGR per inwoner gebruiken. Als alle mensen wereldwijd hetzelfde leefpatroon hadden als de inwoners van de VS, dan zouden we minstens 5 aardbollen nodig hebben.

¹⁸ Genderspecifiek betekent dat er rekening wordt gehouden met verschillende rollen van mannen en vrouwen in het maatschappelijk leven. Door alle sociaal-economische statistieken te specificeren naar mannen en vrouwen, wordt het effect zichtbaar van de verschillende rollen en posities van mannen en vrouwen in de maatschappij. Deze gedisaggregeerde cijfers zijn nodig om een effectiever beleid te voeren gericht op gelijke rechten en kansen zowel tussen als binnen diverse groepen (zoals inkomensgroepen, etniciteitsgroepen, leeftijdsgroepen, validiteitsgroepen etc.).

lucht die je inademt, gratis, omdat het overvloedig aanwezig is. Onbetaalde arbeid wordt daarom niet meegenomen in het economisch model, dat de regering gebruikt als basis voor het macro-economisch beleid. Dit model veronderstelt namelijk dat je onbeperkt gebruik kan maken van onbetaalde arbeid zonder dat het effect heeft op de economie. Vanuit die visie raakt onbetaalde arbeid nooit uitgeput en draagt niets bij aan de economie.

Veel regeringen hebben de afgelopen decennia dankbaar gebruik gemaakt van deze economisch misvatting, door de kosten voor gezondheidszorg, onderwijs en welzijn af te wentelen op de onbetaalde economie, d.w.z. op de mantelzorgsters en vrijwilligers.

In het model van de Zorg economie daarentegen is de onbetaalde economie even belangrijk als de betaalde economie. De betaalde en onbetaalde arbeid houden elkaar in stand en kunnen elkaar vervangen. Onbetaalde arbeid kan vervangen worden door betaalde arbeid, zoals schoonmaakwerk, klussen in huis of kinderopvang. Een deel van de onbetaalde zorgarbeid is echter moeilijk of niet vervangbaar omdat het intrinsieke waarde heeft. De *intrinsieke waarde* van zorg verwijst naar de zingeving van het leven. De liefde van een ouder voor haar/ zijn kind is bijvoorbeeld een onvervangbaar aspect van de zorgarbeid, dat niet op de markt te koop is. Dit maakt het lastig om intrinsieke waarde van zorg uit te drukken in geld. Toch kan de economie niet draaien zonder deze intrinsieke waarde van zorg en moet daarom zijn onvervangbare zorgreserves beschermen tegen uitputting. Dit betekent dat economisch beleid gericht moet worden op een gezonde balans tussen betaalde en onbetaalde arbeid voor iedereen.

Het meenemen van onbetaalde arbeid in het BNP maakt het ook mogelijk om de *effecten van overheidsbeleid door te rekenen voor zowel de geldeconomie* (koopkracht, werkgelegenheid, economische groei e.d.), *als voor de onbetaalde economie* (bijvoorbeeld gevolgen van bezuinigingen in de gezondheidszorg op de mantelzorg). Ook het doorrekenen van effecten van overheidsbeleid zal *genderspecifiek* gedaan worden, d.w.z. voor elke inkomens- en bevolkingsgroep (qua leeftijd, etniciteit, gezinssamenstelling, opleidingsniveau e.d.) zal afzonderlijk gekeken worden naar de effecten voor vrouwen en voor mannen.

- *Er wordt een betaalde-onbetaalde arbeidsquote (BOA) opgenomen in het economisch model.*

De BOA geeft de verhouding aan tussen het arbeidsvolume dat betaald en dat onbetaald wordt verricht. In Nederland is circa 43% van het arbeidsvolume betaald, en 57% onbetaald. De gemiddelde BOA op landelijk niveau wordt vergeleken met de individuele BOA van mannen en vrouwen en gerelateerd aan hun persoonsgebonden inkomen. Mensen die een onevenredig groot deel van de onbetaalde arbeid op zich nemen krijgen hiervoor in het nieuwe macro-economische beleid een fiscale tegemoetkoming. Zo wordt voorkomen dat mensen die zonder betaling voor anderen zorgen gedoemd zijn tot armoede of economische afhankelijkheid.

- *Het fiscale stelsel wordt aangepast aan het nieuwe economische model.* Het nieuwe fiscale stelsel dat aansluit bij de hierboven genoemde aanpassingen, bestaat uit de volgende drie componenten:

- het persoonsgebonden inkomen,
- de individuele BOA en
- de ecologische voetafdruk.

Deze aanpassing maakt het voor de overheid mogelijk om via fiscaal beleid de MGR van de bevolking te beïnvloeden en een herverdeling van zowel inkomen als van betaalde en onbetaalde arbeid te bewerkstelligen, opdat er een evenwicht ontstaat tussen de markteconomie, de onbetaalde economie en het ecologisch systeem.

- *De nationale overheid laat jaarlijks een Duurzaamheidsbalans opstellen.*

De nationale duurzaamheidsbalans is een aanvulling op de betalingsbalans¹⁹ en geeft niet alleen de economische stand van zaken weer, maar ook de sociale en ecologische.

Ingeval uit de statistieken blijkt dat de economische groei van een land ten koste is gegaan van ecologische rijkdom elders, dan wordt dit weergegeven als *ecologische schuld* aan het buitenland. Er is bijvoorbeeld sprake van ecologische schuld als de economie beslag legt op een Milieugebruiksruimte (MGR) die groter is dan de oppervlakte van het land. Het land maakt in dat geval gebruik van de MGR van de rest van de wereld en heeft dus een ecologische schuld aan het buitenland. Deze ecologische schuld dient te worden geïnvesteerd in duurzame ontwikkeling van arme landen.

Blijkt uit de cijfers dat handel met het buitenland ten koste gaat van de sociale duurzaamheid in de wereld, dan komt dit op de balans als *sociale schuld*. Er is bijvoorbeeld sprake van sociale schuld als de armoede in andere landen toeneemt als gevolg van handel met Nederland. De sociale schuld moet betaald worden ter verbetering van de sociale duurzaamheid (bijvoorbeeld voor onderwijs of gezondheidszorg) in arme landen.

Ecologische en sociale schuld komen niet in de plaats van officiële ontwikkelingshulp, maar zijn een aanvulling hierop.

Bovenstaande aanpassingen maken het voor de overheid mogelijk meer concrete doelstellingen te formuleren en te operationaliseren. In het onderstaande worden bij wijze van voorbeeld twee concrete doelstellingen uitgewerkt.

¹⁹ Op de betalingsbalans staan de transacties van een land met het buitenland binnen de periode van een boekjaar. Het geeft een totaaloverzicht van betalingen aan het buitenland en ontvangsten uit het buitenland (import, export, inkomens- en vermogensoverdrachten en financiële transacties met het buitenland). Bij een tekort op de betalingsbalans wordt er meer geld aan het buitenland betaald dan ontvangen. Bij een overschot op de betalingsbalans wordt er meer geld uit het buitenland ontvangen dan dat er naar het buitenland gaat.

4.2. Doelstelling DUURZAME MILIEUGEBRUIKSRUIMTE (MGR)

De overheid streeft ernaar de MGR jaarlijks met 10% terug te brengen totdat het Eerlijk Aarde Aandeel van 1,7 ha. MGR per inwoner is bereikt.

Deze concrete doelstelling sluit aan bij een van de hoofddoelstellingen van het macro-economisch beleid in de zorg economie, namelijk het tot stand brengen van evenwicht tussen het economisch systeem en het ecologisch systeem. Door het streven naar een ecologische voetafdruk van 1,7 ha. per inwoner, bewerkstelligt de overheid een *duurzame MGR per hoofd* van de bevolking.

De natuurlijke rijkdom omvat alle vervangbare en niet-vervangbare natuurlijke bronnen, de biodiversiteit en de staat waarin de natuur, de lucht, het water, de visstand, de grond, de fauna en flora zich bevinden. Iedereen maakt in meer of mindere mate gebruik van de beschikbare natuurlijke rijkdom in Nederland. Het beslag dat we leggen op de natuurlijke rijkdom wordt uitgedrukt in milieugebruiksruimte, ofwel ecologische voetafdruk. Wereldwijd is er per persoon gemiddeld 1,70 hectare (circa 3 voetbalvelden) beschikbaar om in evenwicht te leven met de natuur. Stichting De Kleine Aarde (Boxtel) noemt dit het Eerlijk Aarde-aandeel.

Table 1: Gemiddelde Ecologische Voetafdruk per inwoner in verschillende landen

Noord-Amerika	9,5 hectare
België	4,9 hectare
Nederland	4,7 hectare
Hongarije	3,5 hectare
Turkije	2,0 hectare
<i>Eerlijk Aarde-aandeel</i>	<i>1,7 hectare</i>
China	1,5 hectare
Kenia	0,9 hectare
India	0,8 hectare

Bron: <http://www.voetenbank.nl/WieWelke.htm>

Uit bovenstaande tabel blijkt dat het economisch en ecologisch systeem in Nederland niet met elkaar in evenwicht zijn. Jaarlijks neemt de natuurlijke rijkdom af, omdat we het milieu te zwaar belasten. Per inwoner gebruiken we bijna 3 keer zoveel milieugebruiksruimte als goed is voor het natuurlijk evenwicht²⁰. Nederland zou met dezelfde levensstijl en hetzelfde aantal inwoners 2,76 keer groter moeten zijn om per inwoner op het niveau van het Eerlijk Aarde-aandeel te zitten. Pas wanneer de milieugebruiksruimte is teruggebracht naar 1,7 ha. per persoon, is er sprake van een natuurlijk evenwicht.

Ervan uitgaande dat het belastingstelsel is aangepast met de drie dimensies (zie hierboven) kan de overheid door middel van fiscaal beleid de MGR per inwoner

²⁰ De werkelijke MGR per inwoner is 4,7 ha. Voor een duurzaam evenwicht zou de MGR 1,7 ha moeten zijn. Per inwoner wordt de toelaatbare MGR met 276% overschreden. De gemiddelde inwoner van Nederland heeft bijna 3 keer ($4,7 : 1,7 = 2,76$) zoveel MGR als het Eerlijk Aarde-aandeel.

gefaseerd verlagen, d.w.z. elk jaar een stapje verder, totdat een gemiddelde van 1,7 ha. per hoofd van de bevolking is bereikt:

- *De BTW (Belasting Toegevoegde Waarde) wordt vervangen door de MB (Milieu Belasting) ofwel Eco-Tax.* De hoogte van de MB wordt bepaald door de mate waarin goederen of diensten beslag leggen op de MGR. Producten en diensten die geen beslag leggen op de MGR betalen geen MB. Op zonne-energie wordt bijvoorbeeld geen MB betaald, terwijl een hoge MB geldt voor energie uit fossiele brandstoffen met schadelijke emissies, zoals kooldioxide (CO₂).
- *Producten die volstrekt overbodig zijn, zoals onnodige verpakkingen en misleidend reclamemateriaal, betalen een extra hoge MB.* Zo prijzen deze producten zich vanzelf uit de markt. Elk jaar heeft iedereen boven de 18 jaar de mogelijkheid om op het belastingformulier producten of diensten op te geven die volstrekt overbodig zijn. Hieruit stelt de overheid een top 100 samen van producten en diensten die extra belast worden met MB.
- *De inkomstenbelasting wordt gekoppeld aan de Milieugebruiksruimte (MGR).* Aldus wordt via de directe belastingen de ecologische duurzaamheid bevorderd. Op het (digitale) belastingformulier kan iedereen boven de 18 jaar de eigen ecologische voetafdruk invullen²¹. Hoe hoger de ecologische voetafdruk, hoe meer belasting er geheven zal worden. Zo zal een vegetariër een kleinere ecologische voetafdruk hebben voor haar/zijn dagelijkse kost, dan een verstokte vleeseter. Hoe groter de ecologische voetafdruk, hoe hoger de MGR en hoe hoger de inkomstenbelasting. Ook al is dit een fraudegevoelig systeem, het zal mensen – elk jaar opnieuw - bij het invullen van het belastingformulier stil laten staan bij hun levensstijl en tot nadenken stemmen over hun milieugebruiksruimte. De kans om bij een selectieve controle betrapt te worden op fraude is voor de meeste mensen voldoende reden om niet te frauderen.
- *Bijdragen aan het herstel en de groei van de natuurlijke rijkdom worden fiscaal beloond.* Grote uitgaven die op termijn leiden tot verkleining van de ecologische voetafdruk, zoals investeren in zonne-energie of ombouwen van een dieselmotor in een biodieselmotor op koolzaadolie – worden ontheven van inkomstenbelasting. Deze kunnen als Bijzondere Investerings in Duurzaamheid (BID) worden afgetrokken van het inkomen waarover men belasting betaalt.
- *Technologische vernieuwingen die bijdragen aan de groei van de natuurlijke rijkdom en aan het binnen de perken brengen van de MGR worden gesubsidieerd.* Bedrijven die om willen schakelen op nieuwe duurzame technologieën krijgen subsidie voor onderzoek en ontwikkeling, zoals autoproducerende bedrijven die willen overschakelen op de productie van de zonnecocon, of bouwbedrijven die duurzame woningen willen bouwen.

²¹ Op internet vind je verschillende programma's waarmee je door invulling van een vragenlijst over je levensstijl, je eigen ecologische voetafdruk nu al kunt berekenen.

4.3. Doelstelling SOCIALE DUURZAAMHEID

De overheid bevordert de sociale duurzaamheid door betaalde en onbetaalde arbeid gelijkwaardig te waarderen en een evenwichtige ontwikkeling tot stand te brengen tussen de betaalde en onbetaalde economie.

De onbetaalde arbeid is van onschatbare waarde voor de maatschappij. Kijk alleen naar de mantelzorg. Dankzij mantelzorg spaart de Nederlandse samenleving minstens 2 miljard euro per jaar uit. Het Nederlandse zorgstelsel berust voor circa 84% op mantelzorgers, overwegend vrouwen, die de onbetaalde zorgarbeid op zich nemen voor met name gehandicapten, chronisch zieken, ouderen en mensen op wachtlijsten wegens ontoereikende professionele zorg. Mantelzorgers vervullen deze taak niet omdat ze erom gevraagd hebben, maar uit noodzaak, omdat slechts 16% van de zorg verleend wordt door professionele betaalde krachten.

In Nederland zijn 3,7 miljoen mantelzorgers die hun zieke of hulpbehoevende familieleden, kennissen of vrienden helpen, zo blijkt uit een studie van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) van 2003²². Dat is ongeveer 37% van de bevolking tussen de 20 en 65 jaar. Als dat geen solidariteit met de medemens is!

Naast de emotionele lasten die deze mantelzorgers dragen nemen ze ook een grote financiële last op hun schouders. Mantelzorgers subsidiëren de samenleving niet alleen met hun onbetaalde zorgarbeid, maar nemen jaarlijks in totaal minstens 1,3 miljard euro van de financiële lasten van mantelzorg op zich. Zij geven circa €830.000.000,- uit aan extra kosten, zoals reis- en vervoerkosten, telefoonkosten, en kosten voor reiniging en levensonderhoud, terwijl de inkomensderving van mantelzorgers die tijdelijk minder gaan werken vanwege hun hulpverplichting jaarlijks minstens € 450.000.000 bedraagt. In totaal wordt het gederfde inkomen van mantelzorgers door het SCP veel hoger geschat, namelijk op 1 miljard euro, omdat veel mantelzorgers jonger dan 65 jaar die lang en intensief helpen, vanwege de hulpverplichting geen werk kunnen gaan zoeken. Dankzij de mantelzorg hoeven honderdduizenden hulpbehoevenden geen beroep te doen op de professionele zorgvoorzieningen (SCP-2003).

Gemeten in arbeidsuren is de onbetaalde economie in Nederland nog steeds omvangrijker dan de betaalde economie. Het SCP heeft berekend dat in het jaar 2000 vrouwen boven de 25 jaar gemiddeld 35,5 uur en mannen gemiddeld 20 uur per week besteden aan onbetaalde (zorg)arbeid²³. Aan betaalde arbeid besteden vrouwen gemiddeld 12 uur en mannen 29,8 uur per week (CBS-SCP: Emancipatiemonitor 2002). Met behulp van de bevolkingscijfers kan berekend worden dat 57% van het totale arbeidsvolume in Nederland bestaat uit onbetaalde arbeid en 43% uit betaalde arbeid²⁴.

²² Timmermans (red): Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers. Sociaal Cultureel Planbureau, maart 2003.

²³ De onbetaalde arbeid bestaat uit huishoudelijk werk, zorg voor kinderen en andere huisgenoten, doe-het-zelf-werkzaamheden, hulp aan (niet-)familieleden en vrijwilligerswerk (SCP-CBS: emancipatiemonitor 2002)

Vanaf midden jaren '70 is de economie meer gemonetariseerd geraakt, dat wil zeggen mensen zijn gemiddeld meer uren betaald gaan werken en minder uren per week onbetaald. Het aantal uren dat mensen gemiddeld aan onbetaalde arbeid besteden is gedaald met 2,3 uur per week, terwijl het aantal uren betaalde arbeid is gestegen met 5,4 uur per week (zie tabel 2). Deze verschuiving is vooral te verklaren uit de toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. De participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt is toegenomen van 29% in 1975 tot 66,2% in 2002²⁵. De deelname van mannen op de arbeidsmarkt is gestegen van 77% in 1975 naar 82,4% in 2002. Dit is hoger dan het gemiddelde in de EU, dat in 2002 voor mannen 71% is en voor vrouwen 54,7% (CBS: 2004: Nederland langs de Europese Meetlat).

Het aantal vrouwen op de arbeidsmarkt is toegenomen, maar de meerderheid werkt in deeltijd: 72,8% van de vrouwen en 21,5% van de mannen in Nederland werken in deeltijd. Daarmee is Nederland Europees kampioen in deeltijdwerk, omdat in Europa gemiddeld 6,5% van de mannen en 29,8% van de vrouwen in deeltijd werkt (CBS: 2004: Nederland langs de Europese Meetlat).

Tabel 2: Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid door personen van 25 jaar en ouder (in uren per week). Periode 1975-2000.

Tijdsbesteding	1975	1980	1985	1990	1995	2000	Wijziging 2000 t.o.v. 1975	
							uren	%
Vrouwen								
- Onbetaald	42,6	44,4	43,3	39,1	37,7	35,5	- 7,1 uur	- 16,7%
- Betaald	3,9	4,4	5,9	7,7	9,3	12,0	+ 8,1 uur	+ 207,7%
Totaal uren	46,5	48,8	49,2	46,8	47,0	47,5	+ 1,0 uur	+ 2,2%
Mannen								
- Onbetaald	17,4	18,5	20,4	19,7	21,1	20,0	+ 2,6 uur	+ 14,9%
- Betaald	27,3	25,6	25,1	27,3	28,6	29,8	+ 2,5 uur	+ 9,2%
Totaal uren	44,7	44,1	45,5	47,0	49,7	49,8	+ 5,1 uur	+ 11,4%
Totaal								
- Onbetaald	30,3	31,8	32,1	29,5	29,7	28,0	- 2,3 uur	- 7,6%
- Betaald	15,3	14,8	15,2	17,3	18,6	20,7	+ 5,4 uur	+ 35,3%
Totaal uren	45,6	46,6	47,3	46,8	48,3	48,7	+ 3,1 uur	+ 6,8%

Bron: SCP-CBS: Emancipatiemonitor 2000 en 2002

Een van de redenen voor de grote omvang van deeltijdwerk in Nederland is dat veel mannen en vrouwen kiezen voor een gelijkwaardige combinatie van arbeid en zorg. En dat kan alleen met parttime banen, omdat de samenleving nog grotendeels is ingericht volgens het principe van het huisvrouwen/kostwinnersmodel:

²⁴ In 2000 was het aantal mannen boven de 25 jaar 5.346.317 en vrouwen 5.444.633. De onbetaalde arbeid van mannen bedroeg 106.926.340 uur en van vrouwen 193.284.472 uur. De betaalde arbeid van mannen bedroeg 159.320.247 uur en van vrouwen 65.335.596 uur. Het arbeidsvolume van de onbetaalde economie bedroeg 300.210.812 uur en van de betaalde economie 224.655.843 uur.

²⁵ Dit percentage liep in 2005 weer terug. Na de privatisering van de kinderopvang per 1 januari 2005, zijn de kosten voor kinderopvang zo gestegen dat veel vrouwen weer gestopt zijn met werken buitenshuis, omdat de kinderopvang onbetaalbaar was.

huisvrouwen doen het onbetaalde werk thuis, kostwinners het betaalde werk buitenshuis. Het levensritme en de dagindeling binnen het gezinsleven staat geheel los van het werkritme en de dagindeling van bedrijven, kantoren en instellingen. De inrichting van de samenleving veronderstelt dat er in elk gezin permanent een persoon beschikbaar is voor het onbetaalde werk, terwijl de kostwinner erop uit trekt om geld te verdienen en niet gehouden is aan de dagindeling thuis en het levensritme van het gezin, zoals de slaaptijden van de baby of de schooltijden en bedtijden van kinderen. Kinderdagverblijven zijn onbetaalbaar. Werktijden en schooltijden zijn niet op elkaar afgestemd. Basisscholen draaien voor circa 20% van de formatieruimte op vrijwilligerswerk van hoofdzakelijk moeders²⁶. Buitenschoolse activiteiten voor kinderen liggen verspreid, waardoor kleine kinderen gehaald en gebracht moeten worden. De afstand woon/werkverkeer is lang en moeilijk te plannen, mede vanwege vertragingen in het OV en files op wegen in spitsuren. Mensen met een baan kunnen kinderen of hulpbehoevende niet begeleiden naar de dokter of tandarts, tenzij ze verlof opnemen. Het opvoeden van kinderen, het waken voor hun gezondheid, ze op en neer brengen naar school of naar de sportclub, het schoonhouden van de woning, kleren wassen, strijken, koken, boodschappen doen, reparaties in huis, de administratie bijhouden, en vaak ook mantelzorg voor burens, kennissen of familie ... het moet allemaal gebeuren. Als het gecombineerd moet worden met een baan, komen mensen tijd tekort. Ze rennen van hot naar haar. Ze raken overgeorganiseerd en gestresst. Gaat het slecht met de onbetaalde economie, dan raakt de samenleving uit balans.

De Zorg economie streeft naar een evenwicht tussen de betaalde en onbetaalde economie. De overheid zou daartoe de volgende beleidsmaatregelen kunnen treffen:

- *Mensen die meer dan gemiddeld bijdragen aan de onbetaalde economie, krijgen een zorgtoeslag*

De Betaalde-Onbetaalde-Arbeidsquote (BOA) geeft de verhouding aan tussen het arbeidsvolume dat betaald en dat onbetaald wordt verricht. De landelijke BOA, die de gemiddelde verhouding aangeeft tussen betaalde en onbetaalde arbeid, wordt vergeleken met de individuele BOA van mannen en vrouwen. Op het belastingformulier kan iedereen de onbetaalde arbeidsuren invullen, die beschouwd worden als subsidie aan de samenleving. Mensen die een onevenredig groot deel van de onbetaalde arbeid op zich nemen krijgen hiervoor een fiscale tegemoetkoming, zoals een zorgtoelage. Hebben ze deze zorgtoelage niet meteen nodig, dan kunnen ze deze in een levensloopregeling of pensioenvoorziening stoppen. Op deze wijze wordt voorkomen, dat mensen die solidair zijn met de medemens worden afgestraft doordat ze geen eigen inkomen hebben en geen eigen pensioenrechten kunnen opbouwen. Naarmate personen meer betaalde en minder onbetaalde arbeid verrichten, gaan ze in principe meer belasting over hun inkomen betalen en financieren daarmee de zorgtoeslag voor hen die de samenleving subsidiëren met hun

²⁶ Zoals leesmoeders, overblijfmoeders, moeders die kinderen begeleiden bij schoolreisjes, die helpen bij sinterklaasvieringen, kerstvieringen, Pasen, die de schoolbibliotheek bijhouden, de financiële administratie doen, die helpen bij sportdagen of bij het afnemen van verkeersexamen. Zonder dit vrijwilligerswerk zouden de meeste leuke dingen voor kinderen op de basisschool verdwijnen.

- onbetaalde werk. Deze maatregel bevordert een meer gelijkwaardige herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen.
- *Via een zorgstandaard²⁷ wordt gedefinieerd welke vormen van onbetaalde arbeid in aanmerking komen voor een zorgtoeslag.*
Het betreft onbetaalde activiteiten die bijdragen aan de sociale rijkdom, zoals mantelzorg, kinderverzorging en bepaalde vormen van vrijwilligerswerk, zoals jeugd- en clubwerk, vrijwilligerswerk bij de brandweer etc.
De BOA geeft uitdrukking aan de verhouding tussen de sociale rijkdom en economische rijkdom. Deze verhouding kan wisselen in de tijd en geeft inzicht in de onbetaalde zorgreserves van een land. Stijgt de hoeveelheid betaalde arbeid ten koste van de onbetaalde arbeid, dan is dat af te lezen aan de BOA. De BOA is een instrument voor overheidsbeleid om de ontwikkeling van de onbetaalde arbeid ten opzichte van de betaalde arbeid bij te sturen en te voorkomen dat de zorgreserves uitgeput raken.
 - *Minstens 2% van de rijksbegroting wordt besteed aan een voor iedereen toegankelijke betaalbare en kwalitatief uitstekende basisvoorziening voor kinderopvang.* In de zorg economie is kinderopvang een collectieve basisvoorziening, die toegankelijk is voor iedereen. Het belang van kinderen staat voorop bij kinderopvang. Kleinschalige kinderopvang in de eigen buurt wordt gestimuleerd om op deze wijze het sociaal weefsel op lokaal niveau te versterken.
 - *Het recht op zorg ontvangen en zorg verlenen is gegarandeerd voor iedereen dankzij een integraal zorgstelsel, waarin betaalde en onbetaalde zorgarbeid elkaar goed aanvullen.*
De gezondheidszorg is een collectieve basisvoorziening onder toezicht van patiëntenraden. Iedereen heeft toegang tot gratis gezondheidszorg. Door een betere afstemming tussen betaalde en onbetaalde zorgarbeid en door het wegvallen van overbodige bureaucratie en controle, van de kosten van concurrentie tussen zorgverzekeraars en van individuele administratiekosten van verzekerden, wordt de gezondheidszorg - macro-economisch bezien - per saldo goedkoper.

4.4. Doelstelling GELIJKE RECHTEN EN KANSEN

Om gelijke rechten en kansen te garanderen voor huidige en toekomstige generaties, zal de overheid de principes van gelijkwaardigheid inbedden in de hoofdstroom van beleid en minstens 1% van de Rijksbegroting reserveren voor het voorkomen en bestrijden van elke vorm van discriminatie en geweld.

Het inbedden van gelijkwaardigheid in de hoofdstroom van beleid (mainstreamen) betekent dat de overheid permanent stil staat bij de effecten van beleid op de positie van mannen en vrouwen van diverse groepen in de samenleving. Daarbij streeft de overheid naar een rechtvaardige verdeling van de middelen en naar gelijkwaardige deelname van iedereen aan de samenleving. Vertrekpunt van overheidsbeleid is het

²⁷ Een nadere uitwerking van het idee van een zorgstandaard is te vinden in het "Handboek Strategieën Zorg Centraal", uitgegeven door Landelijk Steunpunt Vrouwen en de Bijstand, FNV Vrouwenbond en de Vrouwen Alliantie, Utrecht, 2002.

bewustzijn van de diversiteit in de samenleving, d.w.z. de overheid gaat er nooit van uit dat problemen, wensen en behoeftes voor iedereen hetzelfde zijn.

- Het streven is om een *afspiegeling van de bevolkingssamenstelling te bereiken op alle niveaus van politieke besluitvorming*
- Elke burger (m/v) kan invloed uitoefenen op het overheidsbudget. Op deze wijze stimuleert de overheid *participerende budgettering*.
- Via het belastingformulier kan iedereen 3 prioriteiten kan aangeven voor de besteding van overheidsgelden. Op de derde woensdag van mei (VBTB) dient elk ministerie middels een *Genderspecifieke Sociale Balans* aan te geven op welke wijze en in welke mate tegemoet is gekomen aan de prioriteiten van de bevolking.
- Minimaal 1% van de Rijksbegroting wordt aangewend voor de landelijke *implementering op alle niveaus van internationale verdragen en programma's ter bevordering van gelijke kansen en rechten voor iedereen en ter bestrijding van elke vorm van discriminatie en geweld*. Bijvoorbeeld het VN-verdrag van de mensenrechten (1948), VN-Vrouwenverdrag (CEDAW, 1979), het Platform for Action van Beijing (1995), het VN-verdrag voor de Rechten van het Kind, de VN-Verklaring tegen racisme (Durban, 2001), VN-Verklaring en Actieprogramma van Caïro (1994: bevolkingsconferentie), VN-Verklaring en het Actieprogramma voor Sociale Ontwikkeling van Kopenhagen (1995: World Summit for Social Development), VN-Verklaring en Actieprogramma van Wenen (1993: Mensenrechten), de Millennium Development Goals van de VN (2000), etc.

Bovenstaande beleidsdoelstellingen geven aan dat een andere economische benadering wel degelijk mogelijk is, wanneer sociale en ecologische duurzaamheid als prioriteit wordt opgenomen in de hoofddoelstelling van het macro-economisch beleid en zichtbaar wordt in de nationale rekeningen. In dit paper geven we slechts een aanzet tot overgangsbeleid naar een zorg economie of een solidaire economie. Een volledig model op basis van de zorg economie vergt uiteraard meer onderzoek en een nadere uitwerking.

5. Mondiaal beleid

De wereld is een 'global village' waar financiële transacties, informatiestromen, communicatiesystemen en migratiestromen miljoenen mensen dagelijks wereldwijd met elkaar verbinden. Milieuvervuiling houdt niet op bij de grens. Massamedia hebben een groot deel van de primaire socialisatie van de kinderen en jongeren wereldwijd op zich genomen, waardoor ook trends en subculturen van jongeren globaliseren. Alle landen hebben inmiddels economische afhankelijkheidsrelaties tot elkaar.

Ondanks dat de wereld steeds meer een groot geheel is, blijven macro-economen de wereld zien als lappendeken van afzonderlijke landjes. Ze bedienen zich hoofdzakelijk van economische modellen die enkel bruikbaar zijn voor beleid op nationaal niveau. De wereldhandel zien ze als een optelsom van de handel van de afzonderlijke landen met het buitenland. Analyses van de wereldeconomie door multilaterale instellingen zoals de VN, het IMF, de Wereldbank, of de WTO,

vertrekken vanuit de nationale rekeningen van de afzonderlijke landen. De *nationale rekeningen* zijn een belangrijke bron van informatie over de economie van afzonderlijke landen, maar zij zijn tevens een *keurslijf dat de wereld modelleert vanuit de optiek van een boekhouder*, die de wereld ziet als een optelsom van nationale BV's.

5.1. System of National Accounts: Voorwaarde of belemmering voor wereldwijde duurzame ontwikkeling?

Zoals bedrijven en accountants zich moeten houden aan de voorschriften voor het opstellen van de jaarrekening, zo moeten ook landen zich houden aan de richtlijnen voor het opstellen van nationale rekeningen, inclusief het standaardmodel voor de betalingsbalans. De balans bepaalt hoe een land er economisch voorstaat. De nationale rekeningen van de afzonderlijke landen geven bij elkaar opgeteld de economische toestand in de wereld weer.

Het systeem van nationale rekeningen is de basis voor de afbakening van economische sectoren en transacties. Dit systeem komt niet zomaar uit de lucht vallen. Het is vastgelegd in het "System of National Accounts (SNA)²⁸" van de Verenigde Naties en is het resultaat van jarenlange inzet van de Statistische Divisie van de VN. Het doel van het SNA is om betrouwbare en vergelijkbare statistieken te krijgen op basis van eenduidige definities en begrippen over economische activiteiten, economische sectoren en beschrijvingen van de transacties betreffende productie, inkomens(her)verdeling, kapitaalvorming (investeringen) en financiering (veranderingen in vorderingen en schulden) in de vorm van nationale rekeningen. Het SNA geeft in feite een beschrijving van een nationale economie. Tegelijkertijd definieert het SNA wat wel en wat niet tot de economie behoort.

Vele inspanningen zijn er al verricht om invloed te krijgen op het SNA. De vrouwenbeweging heeft geprobeerd het SNA genderspecifiek te maken en ook onbetaalde arbeid in de economische statistieken te krijgen. De milieubeweging heeft zich ingezet om de kosten van milieudegradatie en de waarde van biodiversiteit erin te krijgen. Mondjesmaat zijn er in de loop van de jaren weliswaar bijstellingen geweest, maar in essentie blijft het systeem van nationale rekeningen gebaseerd op de oude paradigma's die geen waarde toekennen aan onbetaalde arbeid en zorgreserves, noch aan de intrinsieke waarde van biodiversiteit, en die uitgaan van een eendimensionale 'homo-economicus'. In de grond van het SNA zit een anachronistisch 19e eeuwse nationalistisch model, waarin pas sprake is van duurzame economische ontwikkeling als er een structurele evenwichtige economische groei is (intern evenwicht) met een positieve betalingsbalans (extern evenwicht).

Dat dit economisch model van de westerse economie leidt tot tegenstellingen tussen arm en rijk, tot ongelijke verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid, tot sociale uitsluiting van bepaalde groepen in de samenleving, tot consumptieve

²⁸ De "Inter-Secretariat Working Group on National Accounts (ISWGNA)" doet het beleidsvoorbereidende werk voor het Systeem van Nationale Rekeningen. Deze werkgroep vergadert twee keer per jaar en bestaat uit vertegenwoordigers van UN Statistical Division, het IMF, de Wereldbank, Eurostat en de OESO.

wegwerpproductie, tot milieuvervuilende industrie en vervoer, tot overbevissing, overbegrazing, tot uitsterving van zeldzame dier- en plantensoorten en uitputting van niet-vervangbare grondstoffen... dit alles doet niets af aan de economische uitkomsten. Het zijn bijverschijnselen die er in het economisch model niet toe doen, omdat ze niet meetellen en dus ook niet zichtbaar zijn in de uitkomsten. Het uitsterven van een zeldzame diersoort heeft geen enkel effect op de economische groei, althans voor zover deze diersoort geen marktwaarde had. Als overbevissing leidt tot schaarste aan vis, dan stijgt de prijs van vis, en neemt de vraag naar vis vanzelf af, totdat aanbod en vraag naar vis weer in evenwicht zijn op een hoger prijsniveau. Het vangen, het kopen en verkopen van vis blijft zodoende bijdragen aan een evenwichtige economische groei. Dat veel mensen graag vis willen eten maar dit niet meer kunnen betalen, komt in de statistieken niet tot uitdrukking, omdat alleen de *effectieve vraag* van belang is, dat wil zeggen, de vraag van de mensen die voldoende geld (koopkracht) hebben om de marktprijs te betalen.

Wie geen geld heeft, telt niet mee in de economie, en dus ook niet in de nationale rekeningen. In het economisch beleid wordt met hen daarom ook nauwelijks tot geen rekening gehouden, zelfs niet wanneer ze hun eigen vis vangen, eigen groenten en fruit verbouwen en zich zonder geld in leven weten te houden. Zo sluit het SNA een groot deel van de onbetaalde economie en de informele sector van de economie uit, terwijl in ontwikkelingslanden juist daar de kracht ligt voor *endogene economische ontwikkeling* (ontwikkeling van binnenuit). Vanwege de definities van het SNA blijft het merendeel van de bevolking van ontwikkelingslanden onzichtbaar in de economische statistieken en wordt daardoor uitgesloten als doelgroep van economisch beleid. Ze komen pas in zicht zodra ze betrokken raken bij economische activiteiten die wel meetellen in de nationale rekeningen, zoals productie voor de wereldmarkt.

De WTO, het IMF en de Wereldbank houden landen voor dat ze kunnen opstoten in de vaart der volkeren door te gaan produceren voor de export en hun land open te gooien voor vrijhandel. Landen als China (9,5% economische groei) en India (7% economische groei) doen momenteel hun voordeel met dit recept en zijn hard op weg het ultieme doel van de consumptiemaatschappij te bereiken. Dat dit echter uiteindelijk niet haalbaar is voor alle landen in de wereld, omdat de ecologische draagkracht van de aarde beperkt is, hebben diverse onderzoeken inmiddels aangetoond. Het economisch model gaat hieraan echter volledig voorbij, omdat de ecologische en sociale haalbaarheid van economische groei niet tot uitdrukking komt in de nationale rekeningen van de landen.

Het IMF presenteert jaarlijks een World Economic Outlook over de ontwikkeling in de wereld. De eerste economische analyses van begin jaren '80 waren Keynesiaanse modellen (op basis van geaggregeerde vraag). Onder invloed van Milton Friedman (de Chicago Boys) verschoof het accent al snel naar de neoklassieke macro-

economische benadering met daaraan vastgekoppeld een beleidsstrategie gericht op structurele aanpassing van de economie. Na 1985 werden deze scenario's steeds ingewikkelder en dynamischer, zoals de econometrische modellen MINIMOD en MULTIMOD. Hoe ingewikkeld ook, de grondslag en paradigma's van deze modellen bleven dezelfde als die van de neoklassieke economie aan het einde van de 19^e eeuw (zie par. 1.1.).

Het neoliberale model van de markteconomie is per definitie ongeschikt voor het bestrijden van armoede in de wereld. Integendeel, het vereist zoveel milieugebruiksruimte per inwoner, dat het uiteindelijk leidt tot ineenstorting van de wereldeconomie. Het bestaat bij de gratie van ongelijke ontwikkeling en exploitatie van sociale rijkdom en natuurlijke rijkdom. Het kan geen duurzame economische ontwikkeling garanderen voor iedereen. Als de totale wereldbevolking op dezelfde wijze zou gaan produceren en consumeren als de bevolking van de VS en West Europa, dan treedt binnen afzienbare termijn een doemscenario in werking, simpelweg omdat het ecologisch systeem dit niet aankan. Er zal naar verwachting enerzijds strijd losbarsten over schaarse natuurlijke bronnen, zoals fossiele brandstoffen, water, grondstoffen en voedsel en anderzijds zal de aarde onleefbaar worden vanwege de luchtvervuiling en milieudegradatie.

De eerste waarschuwing hiervoor ging al uit van het onderzoeksteam van Dennis Meadows van de Club van Rome. In 1972 schudde hij de wereld wakker met het rapport "De Grenzen aan de groei." In dit onderzoek wordt voor het eerst een mondiaal systeemmodel toegepast, dat de relatie weergeeft tussen het economisch systeem (industrialisatie, voedselproductie), het ecologisch systeem (milieuvervuiling, uitputting van natuurlijk hulpbronnen) en de demografische ontwikkeling (bevolkingsgroei). Inmiddels is ook door het Millennium Ecosystem Assessment (zie pag. 9) aangetoond dat doorgaan op dezelfde weg leidt tot economisch zelfmoord.

Hoewel het SNA een belangrijke bijdrage levert aan het harmoniseren en het vergelijken van statistisch materiaal over de nationale economie van de landen in de wereld, is het tegelijkertijd een star stramien dat ontwikkeling van een mondiaal economisch model gericht op duurzame ontwikkeling eerder belemmert dan bevordert. Indien de nationale rekeningen zouden worden aangepast en ecologische en sociale schulden en tegoeden tot uitdrukking zouden kunnen worden gebracht op de betalingsbalans van een land, zouden mondiale instellingen meer mogelijkheden hebben voor economisch beleid gericht op armoedebestrijding en milieubescherming.

5.2. Doelstellingen voor mondiaal beleid

Aan doelstellingen voor mondiaal beleid heeft het de afgelopen 50 jaar niet ontbroken. Ook zijn er legio strategieën bedacht om deze doelstellingen te bereiken. Op dit moment staan de Millennium Development Goals (MDG's) centraal (zie

kadertje). Deze Millenniumdoelen werden in 2000 gelanceerd door de VN. Inmiddels zijn ze vertaald in programma's en actieplannen op nationaal niveau in verschillende ontwikkelingslanden. Tevens werkt de VN eraan om alle multilaterale en bilaterale ontwikkelingssamenwerking te focussen op de MDG's.

Hoe luiden die millenniumdoelen precies? (Bron: www.NCDO.nl)

1. Het aantal mensen dat in extreme armoede leeft, moet in 2015 tenminste tot de helft zijn teruggebracht ten opzichte van 1990.
2. In 2015 moeten alle kinderen in alle landen basisonderwijs volgen.
3. Gendergelijkheid en empowerment van vrouwen moet worden gerealiseerd, ondermeer door gelijke participatie van jongens en meisjes in het onderwijs te realiseren voor 2005.
4. De sterftcijfers van kinderen onder de 5 jaar moeten in 2015 in elk ontwikkelingsland zijn teruggedrongen met tweederde ten opzichte van 1990.
5. Het niveau van moedersterfte moet in 2015 in elk ontwikkelingsland zijn teruggedrongen met driekwart ten opzichte van 1990.
6. Voor het jaar 2015 zal een halt worden toegeroepen aan de verspreiding van HIV/Aids, malaria en andere ziekten.
7. Waarborgen van een duurzaam milieu voor 2015 door het integreren van duurzame ontwikkeling in nationaal beleid en programma's, het keren van het verlies van natuurlijke hulpbronnen en halvering van het aantal mensen zonder toegang tot veilig drinkwater. Voor 2020 moeten de levensomstandigheden van ten minste 140 miljoen bewoners van krottenwijken aanzienlijk zijn verbeterd.
8. Er wordt een mondiaal samenwerkingverband (partnerschap) voor ontwikkeling gesloten, met afspraken over goed bestuur, de ontwikkeling van een open en eerlijk handels- en financieel systeem, het bevorderen van jongerenwerkgelegenheid, een oplossing voor het schuldenvraagstuk en de overdracht van nieuwe technologieën.

Niet zelden staan economische doelstellingen en economisch beleid van de WTO, het IMF en de Wereldbank echter haaks op de MDG's. Het adagium 'economische groei is ontwikkeling' bijvoorbeeld, leidt tot zulke hoge kosten voor mens en milieu, dat de consequenties hiervan niet langer kunnen worden genegeerd. De herstelcapaciteit van de aarde wordt op dit moment al met meer dan 20% overschreden, zodat alle natuurlijke rijkdom op den duur zal verdwijnen als de ontwikkeling van landen af gaat hangen van economische groei volgens het westers marktmodel.

Ontwikkelingslanden staan vaak tegenover tegenstrijdige beleidsstrategieën van financiële en donorinstellingen. Het IMF en de Wereldbank eisen bijvoorbeeld structurele aanpassingsmaatregelen gericht op bevordering van de economische groei, zoals privatisering van basisvoorzieningen als water, energie, en gezondheidszorg, waardoor deze in prijs stijgen, terwijl de VN deze basisvoorzieningen juist goedkoop wil houden zodat ze toegankelijk blijven voor de armste delen van de bevolking.

Wat de wereld nodig heeft is een coherent mondiaal model voor duurzame sociale ontwikkeling, waarin naast economische rijkdom ook de sociale en natuurlijke rijkdom van de planeet aarde is weergegeven. Een model waarin pas evenwicht is wanneer a) de rijkdom gelijkwaardig verdeeld is over de wereldbevolking; b) iedereen een menswaardig bestaan heeft met gelijke rechten en kansen; en c) het productieproces verloopt volgens een duurzame kringloopstelsel dat rekening houdt met de herstelcapaciteit van mens en natuur. Een model waarmee effectief beleid kan worden gevoerd om armoede voorgoed uit te bannen en de kwaliteit van het leven van iedereen te verbeteren met behoud van duurzame ecologische systemen.

Een allesomvattend en internationaal geaccepteerd mondiaal economisch model, dat kan dienen als basis voor mondiaal beleid en duurzame sociale globalisering, is echter nog niet voorhanden.

De uitdaging is echter om van onderop sociaal-economische vernieuwingen tot stand te brengen, die uiteindelijk leiden tot nieuwe structuren en productieprocessen voor een duurzame toekomst. *Act local, think global*. Dat is ook de leuze van de andersglobalisten.